

## 10. Stav diagnostikovania implicitných motívov

Na meranie motívov sa doposiaľ používali tri druhy nástrojov TAT (Tematický apercepčný test), Technika siete (Gitter-Technik) a dotazníky. Schmalt a Sokolowski (2000) sa pokúsili konfrontovať tieto tri druhy postupov s McClellandovou predstavou o dvojakej štruktúre motivačného systému človeka, ktorý rozlišuje medzi implicitným a explicitným motivačným systémom, resp. medzi implicitnými motívmi a explicitnými cieľmi (pozri vyššie). Základom dvojakej štruktúry motivačného systému je predpoklad, že osoby nie sú schopné poskytnúť objektívnu informáciu o svojich motívoch (na rozdiel od prežívaných emócií alebo cieľov), čo má za následok, že ich meranie pomocou dotazníkov je sporné. McClelland a kol. (1989) ďalej upresňujú: implicitné motívy reprezentujú primitívnejší motivačný systém, ktorý je možné odvodiť od afektívnej skúsenosti, explicitné motívy – tzv. sebaopisujúce (self-attributed) sa zakladajú na kognitívnom spracovaní skúsenosti. Platí ďalej, že implicitné motívy osoby nie sú schopné opísať v tom zmysle, že ich majú alebo nemajú, naproti tomu, sebaopisujúce motívy majú tú vlastnosť, že si ich osoby schopné same seba pripisovať (viem po čom túžim, čo chcem). Citovaní autori uprednostňujú pojmy implicitné a sebaatribujúce motívy (pozri vyššie explicitné osobné ciele) a považujú ich za dva odlišné typy premenných: sú to podľa nich dva kvalitatívne odlišné druhy ľudskej motivácie, avšak obidva sú dôležité = zatiaľ čo implicitné motívy sa hodia viac na predikovanie trendov správania osoby v dlhodobom časovom horizonte, sebaatribujúce motívy (podobne ako mnohé iné postojové merania) sa hodia viac na predikovanie bezprostredných volieb správania (immediate choices).

S využitím Skinnerovej terminológie pomenoval McClelland prvý druh správania – spontánne trendy v správaní ako operanty a druhý druh bezprostredných volieb správania (odpovedí, reakcií) ako respondenty. Skinner uvádza, že v prípade prvého druhu správania je možné správanie spúšťajúci podnet identifikovať, v druhom prípade nie. V prípade tzv. respondentného správania je možné silu odpovede merať v podobe jej intenzity na známy podnet, v prípade operantného správania ide o meranie frekvencie odpovedí v dlhom časovom úseku. Poznámka: Citovaní autori sa prihovárajú za meranie obidvoch typov motívov, lebo ich kombinácia umožňuje lepšie pochopiť a predikovať určitý typ správania: implicitné motívy merané pomocou TAT objasňujú celkovú orientáciu osoby na určitú triedu cieľov, sebaatribujúce tužby (vedome chcieť byť úspešným) reflektujú sociálne normy a umožňujú ešte lepšie a jemnejšie analyzovať rozsiahle oblasti cieľov osoby.

Ašak nielen dotazníkové meranie motívov je problematické - ani meranie motívov pomocou projektívnych postupov (alebo semiprojektívnych) nie je bez problémov. Na základe dlhodobej diskusie, ktorá sa týkala merania motívov pomocou dotazníkov a TAT (pozri napríklad Asendorpf, Weber a Burkhart, 1994) vznikol konsenzus, ktorý by sa dal zhrnúť do týchto troch bodov:

- viaceré postupy, ktoré merajú ten istý osobnostný konštrukt, by mali viesť k podobným výsledkom (tzv. konvergentná validita)
- TAT a dotazníky, ktoré merajú ten istý motív však v rozpore s očakávaním vedú k odlišným výsledkom
- TAT je v porovnaní s dotazníkmi problematický, ak majú byť potvrdené jeho psychometrické kvality (zvlášť interná konzistencia a spoľahlivosť z hľadiska opakovateľnosti merania – retest-reliability)

Entwistle (1972) túto skutočnosť svojho času sumarizoval tak, že TAT nemôže byť spoľahlivým nástrojom na meranie osobnosti. Táto jeho kritika bola prekonaná, keď sa ukázalo, že obidva postupy merajú motívy, ktoré majú odlišný status a najvýznamnejším spôsobom k tomu prispeli McClelland a kol. (1989), keď začali rozlišovať medzi uvedomovanými (explicitnými) a neuvedomovanými (implicitnými) motivačnými dispozíciami. Implicitné motívy môžu byť podľa citovaných autorov definované operacionálne pomocou TAT (teda ako konštrukt, ktorý meria TAT) a explicitné pomocou dotazníkového merania.

V práci z roku 1995 McClelland uvádza ďalšie odlišnosti medzi obidvoma motivačnými systémami: Implicitné motívy sú kvôli svojej nevedomej a úzko s emóciami spätéj podobe skôr geneticky determinované. Sú aktivované „prirodzenými“ (vrodenými) spúšťačmi.

Naproti tomu explicitné motívy sa zakladajú skôr na naučených skúsenostiach. Sú úzko napojené na kognitívny systém a z hľadiska teoretickej podobnosti ich možno skôr prirovnávať k sebakonceptu. Môžu byť aktivované krátkodobými výzvami (sociálny apel) a na ich základe sa dá predpovedať situačno-špecifické správanie (napríklad, či sa osoba zachová čestne v konkrétnej situácii).

Otázku vzťahu obidvoch systémov charakterizujú Schmalz a Sokolowski (2000) odlišne ako McClelland a uvádzajú, že implicitné a explicitné motívy, ktoré McClelland považuje za dve dispozičné „jadra“ dvoch odlišných a od seba nezávislých motivačných systémov, ktoré môžu byť diferencované na dimenzii implicitný-explicitný, nemusia byť nevyhnutne nezávislé. Skôr naopak, je možné predpokladať, že v každom časovom bode po aktivácii motívu môžu medzi obidvoma subsystémami vznikáť interakcie. Odvolávajú sa na výskum

Schultheissa a Brunsteina (1999), podľa ktorých existujú explicitné ciele, ktoré možno považovať za produkt implicitných motívov a naopak, existujú aj implicitné ciele pri neumyselnom zameriavaní pozornosti, ktoré spočívajú na explicitných motívoch (podľa Higginsa, 1996). Poznámka: Napriek vyššie uvedenému, autori vychádzajú z konštatovania, že teoretickým základom ich práce je akceptovanie faktu, že existujú dva oddelene pracujúce motivačné systémy s implicitnými a explicitnými dispozičnými jadrami, ktorých podiel na aktuálnom motivovaní (napr. vo forme emócií, očakávaní alebo atribúcií) je určovaný úlohami alebo cieľmi a aktivovanými motívmi.

#### **a) Procesy, ktoré sú aktivované pri meraní implicitných a explicitných motívov v závislosti od použitého spôsobu merania**

Podľa Kinga (1995) možno určiť mieru implicitného a explicitného podielu v rozličných nástrojoch podľa toho, aký stupeň účasti ega, sebauvedomenia a sebareflexie je potrebný pri spracovaní testu. Možno pritom brať do úvahy dve roviny priebehu testovania: Aktivovanie motívu – produkovanie odpovede a prezentovanie podnetu - vyvolanie reakcie z pamäti.

*Aktivovanie motívu – produkovanie odpovede.*

Čo sa týka TAT, explicitný vzťah k motívu nie je predpokladaný ani pri aktivovaní motívu ani pri produkovaní odpovede. Skutočnosť, že pri konfrontácii osoby s obrázkom TAT je aktivovaný motív, ostáva pre testovanú osobu spravidla utajená. Ani vedomá sebareflexia toho, že osoba pri produkovaní originálneho príbehu ako reakcie na obrázok vypovedá o svojom motíve, nie je predpokladaná – osoby totiž vôbec nie sú vyzvané, aby referovali o sebe. Z tohoto hľadiska (aktivovanie motívu – produkovanie odpovede) možno v prípade TAT hovoriť o implicitnom motíve.

Dotazníky naopak merajú motívy explicitne, pretože osoba v nich pripisuje motívy alebo príčiny sama sebe. Ide o uvedomované interpretácie a hodnotenia toho, čo osoba považuje za dôležité (čo si želá, čo chce dosiahnuť). Otázky dotazníka osoba vedome analyzuje a hodnotí – takže aj vo fáze aktivovania motívu aj vo fáze odpovedania vie, že ide o motivačný aspekt (napríklad ítem: Ak niečo dobre neovládám, potom a) pokúšam sa to predsa len zvládnuť; b) nechám to a robím niečo iné; podľa Mikulu a kol., 1976).

Technika siete má vlastnosti obidvoch: na začiatku merania je vzbudený motív implicitným spôsobom – predložený je mnohoznačný obrázok. Na to nadväzuje odpoveď osoby na otázku, „Ktorá z nižšie (pod obrázkom) uvedených odpovedí podľa Vašej mienky sa k obrázku hodí?“ Produkovanie odpovede je explicitné.

*Prezentovanie podnetu a vyvolanie reakcie z pamäti.*

Pomocou týchto dvoch mechanizmov možno presnejšie opísať, ako prebieha aktivovanie motívov a produkovanie odpovede. Čo sa týka prezentovania podnetov - ide o dve možnosti: názorne (pomocou obrázka alebo nákresu, schémy) alebo verbálne; čo sa týka vyvolania reakcie z pamäti, ide o to, ktoré pamäťové procesy sa na odpovedaní zúčastňujú. TAT a Technika siete sú zhodné v tom, že príslušný motív je aktivovaný pomocou obrazového materiálu. Vizualný materiál má tú vlastnosť, že inicializuje vizuálne predstavy, ktoré majú analogický priebeh ako reálne vnemy. Prebiehajú pri nich analogické kognitívne procesy, aké prebiehajú pri spracovaní reálnych situácií a dá sa podľa Schmalta a Sokolowského (2000) predpokladať, že podobne je to aj v prípade iniciovania motivačných procesov pomocou obrázkových predlôh. Obrázky TAT podľa Heckhausena (1967, citované podľa Schmalta a Sokolowského, 2000) predstavujú „miniatúry životných situácií“.

Okrem toho, existujú experimentálne dôkazy pre funkčnú odlišnosť verbálnej a názornej formy prezentovanej informácie (napríklad Paivio, 1986), pričom názorne prezentovaná informácia sa spája s kratším rozhodovaním, ako keď je prezentovaná verbálna podoba informácie a platí to nielen pre optické parametre prezentovaných objektov (posúdenie veľkosti), ale aj pre hodnotenie abstraktných mier – napríklad hodnotenie stupňa prežívaného pozitívneho pocitu. McCauley, Permelee, Sperber a Carr (1980, citované podľa Schmalta a Sokolowského, 2000) už skôr dokázali, že obrazy sú schopné aktivovať veľmi rýchlo dôležité časti semantickej pamäti, ešte skôr, ako kognitívny (vedomý) systém bol schopný poskytnúť meno prezentovaného objektu. Obrazy podľa citovaných autorov možno považovať za prostriedky, pomocou ktorých možno rýchlo iniciovať subjektívny význam prezentovanej informácie. A to, čo je subjektívne významné, je motivačne dôležité a dostáva sa do vedomia osoby spravidla v podobe určitých emócií. Pomocou obrázkov možno v porovnaní so slovami získať rýchlejší a menej rušený prístup k motivačným a emocionálnym pamäťovým obsahom. Túto hypotézu overili DeHouwer a Hermans (1994): zistili, že obrázky s inkongruentnými afektívnymi konotáciami rušili afektívnu diskrimináciu slov; takýto rušivý vplyv v prípade slov na obrazy zistený nebol. Z toho vyplynul záver, že obrazný materiál má prednostný vplyv na vnímanie a chápanie (prozedieren) subjektívne významného afektívneho materiálu.

Zhrnuté: „...prostredníctvom obrazovo-situačnej iniciácie možno aktivovať implicitný motív a tým získať rýchlejší, nefiltrovaný a nerušený prístup k subjektívne významným pamäťovým obsahom“ (Schmalt a Sokolowski, 2000, str. 120). Samozrejme, zatiaľ neexistuje pre toto konštatovanie dostatočne silný dôkaz, pretože cielené experimenty chýbajú.

### **b) Reliabilita doteraz používaných nástrojov**

Ako bolo uvedené vyššie, TAT súčasným štandardom, čo sa týka internej konzistencie a retestovej reliability nevyhovuje. Smith (1992) uvádza, že hodnoty koeficientov konzistencie, ktoré sú vypočítané pre jednotlivé obsahové kategórie skórovacích kľúčov, prípadne pre obrázky určitej testovacej sady, sú spravidla nízke. Citovaný autor však k tomu dodáva, že požiadavka klasickej testovej teórie, podľa ktorej interná konzistencia je nevyhnutnou podmienkou kvalitného nástroja sa netýka TAT. Dôvod: teorém klasickej testovej teórie, týkajúci sa nezávislosti odpovedí, ktorý hovorí, že odpovede na rôzne ítemy testu musia byť navzájom štatisticky nezávislé, pre TAT nemôže platiť, lebo iniciácia motívu na základe obrazu určitej situácie produkuje koherentný motivačný proces, ktorý sa z hľadiska jeho uspokojenia podobá na dianie v reálnej situácii. A takto vyvolaný proces sotva pozostáva z nezávislých elementov – skôr je to jednotný proces.

Naopak, v prípade dotazníkovej testovej situácie sotva vzniká (je aktivovaný) skutočný motivačný proces; pomocou dotazníka sa pýtame na stabilné vedomosti a názory osoby o vlastnej motivačnej výbave a tieto vedomosti osoby môžu byť navzájom nezávislé elementy (nezávislosť v zmysle, že odpoveď na jednu otázku neovplyvňuje odpoveď na ďalšiu otázku), ako to vyžaduje klasická testová teória.

Ani konzistencia sady obrázkov pri meraní motívov pomocou TAT nie je očakávaná. Reitman a Atkinson (1958) uvádzajú tzv. efekt „zubov na píle“ - ak predchádzajúci obrázok aktivoval motív výkonu, potom následný obrázok aktivuje motív výkonu veľmi slabo. V simulovaných štúdiách sa skutočne potvrdilo, že aj napriek nízkym koeficientom konzistencie test spoľahlivo diferencoval medzi vysoko a nízko motivovanými (napríklad Blankenship, 1987). A aj retestová reliabilita, ktorá je v prípade TAT nízka je vlastne špecifikou tohoto testu, ktorá nepoukazuje na nevhodnosť nástroja, ale na odlišnú zameranosť (orientovanosť) prvého a opakovaného testovania.

Technika siete a dotazníky sú z hľadiska reliability menej problematické. V prípade dotazníkov sú alpha-koeficienty a retesty na úrovni .70 a .80, konkrétne pre MARPS (Mehrabianová škála, nemecká verzia Mikula a kol., 1976) .61 - .73, resp. .76 - .79. V prípade techniky siete je to .86 - .92, resp. pre retest po dvoch týždňoch .67 a po 8 týždňoch .85 (Schmalt, 1999).

### **c) Validita doteraz používaných nástrojov**

Jednou z možností, ako porovnať validitu rôznych nástrojov na meranie toho istého konštruktu je, porovnať mieru ich platnosti v tých istých oblastiach: napríklad, ako dobre

predikuje jeden aj druhý typ nástroja výkon, úspech v profesii, vytrvalosť atď. Spangler (1992) takéto porovnanie urobil tak, že konfrontoval (koreloval) dotazníky a TAT. Citovaný autor v podstate potvrdil McClellandov predpoklad, že obidva druhy nástrojov merajú odlišné aspekty motívov: zatiaľ čo TAT meria implicitné motívy, ktoré sú v úzkom vzťahu s tzv. operantným správaním (napríklad úspech v profesii), dotazníky merajú explicitné motívy, ktoré sú v úzkom vzťahu s respondentným správaním (napríklad konkrétny výkon). Presnejšie: implicitné motívy sú iniciované „prirodzenými spúšťačmi“, explicitné sociálnym apelom. Takže získané výsledky v prípade týchto metód sú produktom dvoch odlišných systémov.

Podstata McClellandovej hypotézy, ktorú Spangler (1992) overoval hovorí, že vzťah medzi motívom a správaním možno opísať ako interakciu troch komponentov: motívu, stimulu a prejavenej formy správania. Schmalt a Sokolowski (2000) uvádzajú nasledovný príklad z výskumu ašpiračnej úrovne a vytrvalosti správania. V jednom prípade pracuje skúmaná osoba na sérii rovnakých úloh a po realizácii jednej dostane inštrukciu, aby si stanovila cieľ – aký výkon dosiahne v ďalšej sérii (úroveň ašpirácie). V druhom prípade je skúmaná osoba konfrontovaná s neriešiteľnou úlohou. Môže sa pokračovania v riešení kedykoľvek vzdať. Obidva typy úloh možno podľa Skinnerovej terminológie nazvať „operantné“, pretože konkrétne situačné spúšťače pre správanie sú neznáme (moment, kedy sa osoba vzdá riešenia úlohy alebo aké ciele si stanoví, dopredu nie je známy - tieto stimuly nie sú priamo identifikovateľné; niečo iné je, ak osobe dáme pokyn, aby podala určitý výkon – napríklad, aby sa pokúsila pripočítavať čo najrýchlejšie číslo 7 k inému číslu). TAT aj technika siete priniesli rovnaké výsledky pre obidva typy úloh (autori na tomto mieste neuvádzajú, ako to dopadlo v prípade dotazníkov).

Aj v inej oblasti – ktorá sa týka programov na modifikáciu motivácie (na redukcii obáv zo zlyhania; naučenie sa klásť si realistické ciele alebo vhodne atribúovať svoj výkon), kde ide opäť o úlohy, pri ktorých je aktivovaný motív implicitného charakteru – boli zistené pozitívne efekty iba pomocou TAT alebo techniky siete, nikdy nie pomocou dotazníkov.

Na základe uvedeného možno formulovať nasledovné závery (Schmalt a Sokolowski, 2000):

- TAT je validný nástroj, pomocou ktorého možno predpovedať správanie v laboratóriu (respondentný výkon v situácii sociálneho apelu) ako aj ašpiračnú úroveň a vytrvalosť správania (ako typické operantné miery v laboratórnej situácii bez sociálneho apelu), ale aj v situácii predpovedania podnikateľského úspechu (operantné správanie v reálnom svete).
- Dotazníky sú v tomto smere – pri predpovedaní operantného správania neefektívne.

Pre techniku siete je schopnosť predpovede porovnateľná, ako je to v prípade TAT.